

Отримано: 29 травня 2019 року

Прорецензовано: 31 травня 2019 року

Прийнято до друку: 6 червня 2019 року

e-mail: kirilkovavolyn@ukr.net

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-6(74)-214-216

Кірілкова Н. В., Поліщук Н. М. Релігійно-міфологічний компонент діалектних фразеологізмів. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 6(74), червень. С. 214–216.

УДК 821.161.2 – 3.09'06

Кірілкова Наталія Василівна,
Кандидат філологічних наук, доцент, Рівненський державний гуманітарний університет
Поліщук Надія Михайлівна,
Кандидат філологічних наук, доцент,
Київський національний університет театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого

РЕЛІГІЙНО-МІФОЛОГІЧНИЙ КОМПОНЕНТ ДІАЛЕКТНИХ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ

Интерес суспільства до витоків духовної культури та народних традицій зумовлюють необхідність дослідження фразеологічних систем ареального мовлення як невід'ємної частини загальнонародної мови. Фразеологія волинських говірок і сьогодні відзначається значною кількістю одиниць, що походять із релігійно-церковного джерела, зумовлена дохристиянськими віруваннями та обрядами, засвідчує світоглядні уявлення та орієнтири, духовне життя не лише автохтонного населення, а й інших етнічних груп, що здавна тісно контактували з українцями. Вони стали невід'ємними засобами мовного репертуару діалектоносіїв.

Народна фразеологія якнайкраще дає уявлення про самих носіїв говірок. На ґрунті місцевих традицій та у тісному зв'язку з взаємопроникненням книжного та розмовного мовлення формується культурна ідентичність та національна свідомість. В ареальній фразеології закріплюються морально-естетичні вподобання та світоглядні орієнтири, важливі як для сприйняття дійсності, так і своєї культури.

Ключові слова: діалектна фразеологія, компонентний склад фразеологічних одиниць, волинські говірки.

Natalia Kirilkova,
Candidate of philology, associate professor of the Rivne state humanitarian university
Nadiya Polyshchuk,

Candidate of philology, associate professor of the Kyiv national I. K. Karpenko-kary theatre, cinema and television

RELIGIOUSLY-MYTHOLOGICAL COMPONENT OF DIALECTAL PHRASEOLOGICAL UNITS

Interest of society in the sources of spiritual culture and folk traditions is predetermined necessity of research of the phraseology systems of the areal broadcasting as inalienable part of national speech. Phraseology of the Volyn manners of speaking is today marked the far of units that take place from a religiously-church source, predefined by prechristian beliefs and ceremonies, certifies world view presentations and reference-points, spiritual life of not only indigenous population but also other ethnic groups that since olden times closely contacted with Ukrainians.

Folk phraseology as good as possible gives an idea about the transmitters of manners of speaking. On soil of local traditions and in close connection with the interpenetration of the book and colloquial broadcasting a cultural identity and national consciousness are formed.

Among the components of phraseological units that touch the sphere of spiritual and religious life, it is possible to distinguish units, that is used on denotation of clericals, articles of church consumption, ceremonies, services, show as oba the fragments of religious texts, touch the studies carried out. It happens also and vocabulary on denotation of religiously-philosophical concepts.

Expressions of religious style, getting in the spoken language, by such method same change meaning.

Key words: dialectal phraseology, component composition of phraseology units, Volyn manners of speaking.

Фразеологія говірок Південної Волині засвідчує світоглядні уявлення та орієнтири, духовне життя не лише автохтонного населення, а й інших етнічних груп, що здавна тісно контактували з українцями.

Постановка проблеми. Інтерес суспільства до витоків духовної культури та народних традицій зумовлюють необхідність дослідження фразеологічних систем ареального мовлення як невід'ємної частини загальнонародної мови. Фразеологія Південної Волині і сьогодні відзначається значною кількістю одиниць, що походять з релігійно-церковного джерела, зумовлені дохристиянськими віруваннями та обрядами. Вони стали невід'ємними засобами мовного репертуару діалектоносіїв. Цьому зокрема сприяє і зміна ідеологічних умов сучасного життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дериваційна база, семестні зв'язки, семантико-граматичні особливості фразеології говірок південно-західного наріччя описані у працях Н. Д. Бабич, Д. Г. Гринчишиної, М. Т. Демського, В. І. Лавера. Сучасні дослідження у галузі ареальної діалектної фразеології здійснюють Н. Д. Коваленко (подільські говірки), М. Я. Олійник (гуцульські говірки), Н. В. Романюк (верхньонадністрянські говірки), Г. Ф. Ступінська (лемківський говір). У них одним із пріоритетів названа необхідність глибшого пізнання семантики та генези елементів української культури, духовної зокрема.

Мета і завдання дослідження – проаналізувати усталені сполуки з релігійно-міфологічним компонентом, які увійшли до фразеології волинських говірок. Визначена мета передбачає розв'язання таких завдань: методом суцільної вибірки виписати з діалектного фразеологічного словника одиниці, пов'язані з релігійними сюжетами, ритуалами, деталями церковних відправ, життям релігійних громад.

Матеріалом до статті слугували засвідчені Словником волинських говірок [12] фразеологічні одиниці. Цей словник диференційного типу, фіксує усталені одиниці, що не увійшли до літературної мови, деталізує мовленнєвий портрет південних волинян.

Серед компонентів фразеологізмів, що стосуються сфери духовного та релігійного життя, можна виділити одиниці, які вживаються на позначення духовних осіб, предметів церковного вжитку, обрядів, відправ, являють собою уривки релігійних текстів, стосуються навчання, здійснюваного за учительними Євангеліями тощо.

Фразеологізми говірок Південної Волині часто містять компонент *Бог Господь, Христос*. В екстремальних ситуаціях звертання до Бога у спонукальній формі, на думку В. В. Жайворонка, спостерігаємо ще у дохристиянській традиції [2, с. 43–44]: *борони Боже; прости, Господи* та ін. Бог постає в трьох іпостасях, і ця смислова диференціація також відображена в ареальній фразеології: *Бог – батько, Бог управить, слава Богу, Богом забутий (і людьми), [якби] слова Богу в уш (вуха), Бог спору не дає; як у Христа (попа) за пазухою, (бояться) як жид Христа (сала, вістя); за Духом Святим, мати Бога в пузі*. Ставляться до них як до оберегів, з якими людина почувається на цьому світі спокійніше [1]. Л. Г. Скрипник фразеологізми, що групуються навколо слова *Бог* вважає такими, що позбавлені свого первісного ареалу, оскільки вони мають, як правило, жартівливо-фамільярний характер [8, с. 408]: *все не слава Богу, тримати Бога за бороду, Богу разом не моливсь, олух Царя Небесного*, що загалом передає негативне ставлення до особи, яка з Богом за панібрата, розкошує, безкарна у своїх вчинках. *Бозя* – фонетичний варіант компонента ФО, з яким зверталися до дитини: *Бозя злиється, Бозя калачі везе* – ‘трім гримить’).

Серед групи «назви духовних осіб» найчастотнішим є компонент *nin* (двн. *pfaffo* ‘духовна особа’, священник’) та похідні від нього утворення: *як у попа за пазухою; остання у попа жінка; як пону і коту; тиць – понів Гриць*. На думку селян-землеробів, у сільській громаді вищій соціальної статусу священнослужителя дозволяв йому мало працювати і безбідно жити. Через це спостерігаємо добродушний гумор у внутрішній формі цих усталених сполук (також пор. *як у батюшки здачі*). Свійські тварини священника часто ставали об’єктом іронії, ніби вони також претендують на «винятковість»: *дерти голову, як попова кобила; як попова корова (ходить) тощо*. Компонент *дяк* зазвичай спостерігаємо у порівняльних конструкціях, в яких чітко означена соціальна ієрархія волинського села: *встаньте, попе, хай дяк сяде; встаньте, дяче, хай сяде смердяче*. У тих самих волинських говірках Хмельниччини є фразеологізм *встань, Аполон, нехай Галюстер сяде*, який з’явився, вірогідно, під впливом ідей просвітництва, що зумовили значний приплив європеїзмів.

Багато поколінь українців виросло, навчаючись азбуці і письма за Псалтирем і Євангеліями. Письмо і мова перших пам’яток письменства України своїм походженням і укладом наскрізь чужі мові українського народу [7, с. 66]. Українізація нового придбання відбувалася дуже повільно, проте залишила глибокий слід в українській культурі – від окремих морфем до цілих текстів [6, с. 4]. Початкові слова найвідомішого церковного тексту у складі діалектних фразеологізмів виявляє різні аспекти ставлення до сакрального: це те, що треба якнайкраще знати, дуже важливе, потрібне, цінне, знання молитви – одна з ознак добродушного християнина: (знати) *як Отче наш* ‘бездоганно’, *перебила свиня «Отче наш»* ‘безпідставно втрутитися у розмову’, *як свині «Отче наш»* ‘зовсім не потрібний’.

Як засвідчує «Фразеологія перекладів Миколи Лукаша» (К, 2003). Четверть літер кириличного алфавіту увійшла до усталених виразів української мови. Це вказує на важливе місце, яке посідала старослов’янська мова в житті українського суспільства, живі зв’язки історичної пам’яті. Загальновідомий фразеологізм *прописати іжицю* означає ‘провчити’, ‘суворо покарати’. У фразеологізмі, засвідченому на Рівненщині, компонент іжиця виступає поруч із просторіччям. Як варіант його подаємо – *іжиця, іжиця прилижеться*. Літеру писали у небагатьох запозичених словах і вимовляли по-різному, залежно від позиції в слові – як [і], [и], [в] та [й] у слові *Моисей*. Часто в пам’ятках замість *V*, іжиці, вживали *Ы*, рідше лігатуру *ОУ* або *Ю* [1, 63]. Отже, літера була рідковживана, мала різні звукові значення, не завжди були зрозумілі випадки її написання. Окрім того, вірогідно, слово *іжиця* за звуковим оформленням близьке до слів *іжак, іжачиха*, що позначають колючу на дотик тварину. Очевидно, з цим слід пов’язувати значення фразеологізму.

Компонент *Великдень* найчастіше спостерігаємо у складі діалектних фразеологізмів, де він зберігає своє значення – найбільше християнське свято. Внутрішня форма одиниць *шити, білити – завтра Великдень*, (одягнувся) *як сирун на Великдень* вказує на обов’язкові значні приготування до церковного свята, а з похідним компонентом *великодний* у фразеологізмі у *великонду суботу з кужелем до хати* демонструє крайню ступінь недоречності. Виявлений нами фразеологізм говірки с. Мала Мощаниця Здолбунівського району Рівненської області як *Тарас гусіні на Великдень* (нарвав) має історію, типову для радянського колективного господарювання. Селяни мусили ігнорувати релігійні свята, працюючи на радянську державу, проте, навіть, якщо приходили, «грішити» ніхто не поспішав. У конкретному пам’ятному випадку, що ліг в основу фразеологізму – збирати кокони гусені шовкопряда. Тому загальне значення ФО ‘дуже мало’.

Назви чинів святості – одна з семантичних груп лексико або тематичних груп термінів, що входить до складу і є частиною великої і розгалуженої термінологічної системи релігійного стилю української мови [13, с. 3]. Поєднання *святий, свята* зі словом, що не засвідчене як ім’я у церковному календарі – елемент внутрішньої форми фразеологічної одиниці, що формує його семантику, джерело конотації: *на день святого неробутника, на святого Нікди. Нігди* – ‘ніколи’, пояснює Б. Д. Грінченко з ілюстрацією зі збірки М. Номиса. Глибоко шанований у народі святий Миколай, проте мовці спостерегли паронімічні зв’язки форми родового відмінка іменника *Микола* і прислівника *ніколи*. Тому на *Миколи* у волинських говірках означає ‘ніколи’, а *ніколи* виступає факультативним компонентом ФО. З тим самим значенням вживають усталені сполуки *на турецьку (китайську, індійську) Паску*. В усталеному вислові *справляти святої Домки* останній компонент – власна назва – співзвучний із звуконаслідувальним словом *бомки*, що функціонує у складі фразеологізму *бомки бити* (варіант ФО *байдики бити*). Грунтом до цих і подібних усталених висловів стала велика кількість, з погляду селян-господарів, релігійних свят, в які заборонено працювати, а також так говорять про ледарів, що шукають причин не працювати.

Апостол, що зрадив Христа, закарбований в усталеній сполучі *Юда (дурень) повісився*.

Обрядові дії та атрибути релігійних свят спостерігаємо у внутрішній формі усталених сполук *хрестити різками, дітей не хрестити*. Є одиниці, компоненти яких називають споруди культового призначення (з *довгою рукою під церкву, підвести під церкву, в одну церкву не ходив*) предмети церковного вжитку (*на великий дзвін, догоріла свічка до полицки*). Трапляється також і лексика на позначення релігійно-філософських понять *гріхи не пускають; замолювати гріхи; не без гріха; кара небесна; душа так і просить; душа зверху; за опухлу душу; прийняти на душу; жилувати душу; пара випала; стояти як смерть (кат, гріх) над душею; лити голій за душу, дати святий спокій; як чистило (гарний); як корова чистило; на той світ; на той світ не потягти; бути одною ногою на тому світі; полетіти в тартарари; жити на поданне тощо*. Життя святині Волинського краю – Почаєвської Лаври – послужило причиною виникнення усталених сполук *іти під галерею, як байшиник почаєвський*.

Нечиста сила – чорт (*смердіти чортом, ні к чорту матері*), шляк, лихий (*впасти на лихого*), тряця, горе, журба, перелесник (*як тряця* (зі словом *худий*), *горе лукове, вхопити перелесника, вдаритися журбою об землю*) традиційно активна і диференційована в усталених висловах експресивного побутового мовлення. Вказівку на магичні дії та чарівництво містять одиниці *чорний мак сіять, як сім баб пошептало, відьма масло колотить*. Певна непослідовність у світоглядних пріоритетах діалектоносіїв передана усталеною сполукою *і богу і чорту молиться*, на що І. Огієнко зауважив: первісна релігія ґрунтувалася головно на звичаях і обрядах, які завжди були дуже консервативні; багато їх перейшло у християнство. «Старі релігійні форми, звичайно, не гинуть остаточно, але змінюються чи то в формі, без зміни ідей, чи то в ідеї, без зміни форми» [4, с. 171].

Дохристиянські обряди і звичаї виразно засвідчені в усталених сполуках *вінок буде, засилати рушники, спекти коровай, розписати як писанку* та інших. Поза обрядовим актом у побутовому мовленні вони розвивають окремі фразеологічні значення. Так у вербальному компоненті весільного обряду *засилати рушники* засвідчений вияв пошани, проте поза обрядом – це глум, вияв роздратування у зверненні до невблаганної людини. Переосмислені вислови релігійного стилю, потрапляючи у розмовну мову, у такий самий спосіб змінюють конотацію (*святая трійця, чудо в пір'ї, наробити чудес, зробити маслосвятіє, подати на окаписть, на вічну пам'ять, вже по мій і по казанню, тому казанню не буде кінця*), і йдеться тут вже не про доброчесність та святість, а про гріховність людську.

Зібрані для аналізу одиниці, здійснені на початку двадцять першого тисячоліття, виявляють певні динамічні процеси – подальше утвердження християнських цінностей та моралі, забуття давніх дохристиянських звичаїв та традицій, засвідчених внутрішньою формою усталених сполук. Показовим у цьому відношенні є спостереження над мовою роману «Волинь» Уласа Самчука. У тексті компоненти *повітра* і *повітря* входять до складу чотирьох усталених сполук: *щоб тебе лихе повітря забрало; в повітрі лихой; до повітрі* (роботи); (піти) *до повітрі лихой*. Сьогодні це тільки прокльон, як і засвідчує Словник волинських фразеологізмів. Наші пошуки вказують на те, що *повітря* або *лихе повітря, лиха повітря* – це інфекційна хвороба, проте було і більш давнє значення – ‘ворожа людині істота’, як, наприклад, про це йдеться у фольклорних текстах з Карпат у записах П. В. Лінтура.

У Самчук вживає усталений вислів *покотити (качати) колодкою (колодку)*, зумовлений обрядодіями, які супроводжували святкування Масниць на Волині [5, с. 29–34]. Їх пов'язують із поклонінням Сонцю-Божичу, який відганяючи зимові холоди, передає тепло та силу природі та людям [9]. Поруч бачимо «християнські» сполуки – *правити панахиду, нести до хреста* тощо. Чимало одиниць із компонентом *Бог*. Зміни суспільних умов життя забезпечують не однакову життєздатність джерел, що живлять фразеологію.

На контакти волинян з носіями відмінних культур та релігій вказують одиниці *зв'язатися з турками в Рамадан; скласти руки як Матка Боска; бути у Риму і не бачити Папи Римського; бити як Гамана (в мішку); велика мація; костельна миша; що був пес в костелі, що не був; бити в польські дзвони* тощо.

Висновки. Народна фразеологія якнайкраще дає уявлення про самих носіїв говірок. На ґрунті місцевих традицій та у тісній зв'язку з взаємопроникненням книжного та розмовного мовлення формується культурна ідентичність та національна свідомість південних волинян. В ареальній фразеології закріплюються їхні морально-естетичні вподобання та світоглядні орієнтири, важливі як для сприйняття дійсності, так і своєї культури.

Література:

1. Бабич Н. Д. «Сила божа» в народній фразеології. *Культура слова*. Вип. 48–49. Київ, 1996. С. 129–135.
2. Жайворонко В. В. Знаки української етнокультури : словник-довідник. Київ: Довіра, 2006. 703 с.
3. Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. Москва: Наука, 1988. 192 с.
4. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. Київ, 1991.
5. Кірілкова Н. В. Внутрішня форма фразеологізму *покотити колодкою*. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Вінниця, 2018. С. 29–34.
6. Русанівський В. М. Ще про дві літературні мови в Київській Русі. *Мовознавство*. 1996. № 6. С. 3–11.
7. Свенціцький-Святицький Іларіон. Національне і інтернаціональне в письменстві і мистецтві давньої України. *Мовознавство*. 1991. № 1. С. 66–69.
8. Скрипник Л. Г. Фразеологія. *Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія*. С. 331–435.
9. Соколовська К. Колодія величаймо – Весну зустрічаймо! URL: http://www.aratta.Ukraine.com/sacred_ua.php?id=103 (дата звернення: 12.11.2018).
10. Худаш М. Походження імен та релігійно-міфологічні функції давньоруських і спільнослов'янських язичницьких божеств. Львів, 2012. 1063 с.

Джерела ілюстративного матеріалу

11. Зачаровані казкою: українські народні казки Закарпаття в записах П. В. Лінтура. Ужгород : Карпати, 1984. 528 с.
12. Кірілкова Н. Словник волинських фразеологізмів. Острог – Рівне, 2013. 192 с.
13. Мирончук О. Я. Словник скорочень назв чинів святості в українській мові / Київська православна богословська академія УПЦ Київського Патріархату ; Інститут української мови НАН України ; уклад.: Мирончук Олександр Якович ; [наук. ред.: Єрмоленко Світлана Яківна]. Київ: Видавничий відділ УПЦ Київського Патріархату, 2013. 108, [4] с.
14. Скопенко О., Цимбалюк Т. Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / НАН України Ін-т мовознавства ім. О.О.Потебні. Київ: Довіра, 2002. 735 с.
15. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко : в 4-х т. Київ: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 2. 566 с.